

Voigt Vilmos

Népi kultúránk képe

Magyar Ország Európa kitsinyben

Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés

Magyar Országról

Tudományos Gyűjtemény 1822/III. 43. lapon

Noha nem is olyan ritkán szoktak áttekintést adni a magyar népi kultúra egészéről, az eddigi ilyen munkák általában a néprajzzal amúgy is foglalkozók számára készültek. E vázlat viszont éppen a „kívülállókat” szeretné tájékoztatni. Balázs Lajos gazdag életműve hasonló nevelő célt tűzött maga elé. Ezért illhet írásom a tiszteletére kiadott kötetbe.

Előzetes megjegyzés

Ezer szálon kapcsolódik környezetéhez, mégis egyedülálló a magyar népi kultúra. Noha minden kultúra egyformán értékes lehet, ám ezt a régmúltban, a múltban, sőt ma is megnyilvánuló, nem mindennapi egyediségét a magyar népi kultúrának lehetetlen észre nem venni. Mi egy keletről jött nép vagyunk, amelynek nyelvét a környezet nem érti, és amely a kívülről jött váratlan kihívásoknak hol jól, hol nagyon is gyengén felel meg – közben azért mindig a maga értékrendjét próbálja megvalósítani –, nos ez a *hungaricum* a magyar népi kultúrában is döntő fontosságú ismérv. A „magyar” szinte mindent képes volt mástól gyorsan átvenni, nyitott és alkalmazkodó kultúra – ugyanakkor mindig önmaga maradt, és sokszor megértethetetlen nemcsak a külvilág, hanem a maga számára is. Egységes kultúra – ugyanakkor számtalan belső különbséggel és vitákkal.

Itt még ma is megtalálhatjuk a régi életmód emlékeit, mesélők, balladanéklők, csikósok és más pásztorok, virtuóz táncosok élnek közöttünk. Az 1872-ben alapított budapesti *Néprajzi Múzeum*, a Szentendre melletti *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* (ennek előzménye volt az ország ezeréves

fennállásának alkalmából a pesti Városligetben kiállított „néprajzi falu” (1896-ban) és számtalan vidéki gyűjteményünk is évszázados munkával világviszonylatban is páratlanul gazdag anyagot halmozott fel. Nemhiába Bartók Béla és Kodály Zoltán országa ez, népzene- és néptánc kutatásunk világhírű, folklorisztikánkat világszerte elismerik. Fél Edit és Hofer Tamás sokkötetes monográfiája a Heves megyei Átány népeletéről világszerte kötelező olvasmány. A ma is működő *Magyar Néprajzi Társaságot* 1889-ben alapították meg, és ma is ezernyi tagot számlál, folyóirata, az *Ethnographia* most lép 120. évfolyamába. Az óvodák játékaik közt, az iskolák tankönyveiben ott találjuk a magyar népi kultúra nyomát. Rádióinkban, televízióinkban népi motívumok, műsorok tűnnek fel. Ma is sokszáz öntevékeny „népi együttes” gyűjti és adja elő a néphagyományokat. Az *Állami Népi Együttes* 2007 végén a nagyközönség elismeréseként kapta meg a *Prima Primissima* díjat. Öt hazai (Budapest, Debrecen, Pécs, Miskolc, Szeged) és négy külföldi egyetemen (Bukarest, Kolozsvár, Komárom, Újvidék) tanítják ma is a magyar néprajzot!

A néprajzi kutatás ilyen Eldorádójának aranykincse természetesen maga a kimeríthetetlen gazdagságú magyar népi kultúra. Ennek történeti változásait szerencsére elég jól ismerjük ahhoz, hogy képet adhassunk élettörténetéről.

Etnogenezis, honfoglalás, átalakulások

A magyar nép keletkezése (*etnogenezis*) természetesen bonyolult folyamat volt. Valahol az Urál-hegység vidékén évezredekkel ezelőtt váltak el a magyarok ősei a finnugor (uráli) rokonnépektől, akiknek erdei zsákmányoló életmódjából a sztyeppei népek körében a nomád életmódra váltottak át. Amikor felbukkannak a történeti forrásmunkákban (ez már szinte a magyar honfoglalás előestéje!) már törzsek szövetségét alkotják, vezetőik „török jellegű” nagyurak, tudnak a világvallásokról (kereszténység, iszlám, judaizmus) is, ismerik a *betű* és a *könyv* szavakat. Kitűnő katonák, Bizánc segítségül is hívja őket – máskor meg a magyarok éppen ebben a birodalomban rabolnak. Háromnál is több „őshazájuk” volt, ahol hosszabb ideig tartózkodtak. Ezek a Kaukázus északi peremeitől a Volgáig és a Duna Fekete-tengeri torkolatáig húzódhattak.

Voltaképpen más népektől úzve indulnak Kr. u. 896 körül a nagy kalandra: a *honfoglalásra*, azaz a Kárpát-medence középső részének megszállására. Az ezidőtől a kereszténység és egy európai feudalizmus felvételeig terjedő korszak (alig pár generáció élete) során (ez Szent István király kora, az új ezredév eleje) az életmód teljesen átváltozott. A magyar nép korai történetének *paradoxona* az, hogy a honfoglaláskori–szentistvánkori élet előtti szakaszokra csak sejtésekkel következtethetünk, legtöbbször főként a mai tudós szerzőket jellemző módon.

Biztosan voltak szokásaik, hiedelmeik és ezekhez kapcsolódó elbeszéléseik, dalaik a legkorábbi magyaroknak is. Ezek mindegyikét persze bonyolult kutatás után lehet ilyen régre visszakövetkeztetni. Például kizárt, hogy ne lett volna gyermek-altató vagy sirató. (Ezeket a műfajokat „a világ minden népe” ismeri.) Azonban arra is következtethetünk, hogy régebben a férjhez adott leányt is elsiratták: ez a *menyasszonysirató*, amelynek a későbbi magyar folklórban olyan kicsiny morzsái maradtak fenn, hogy a kutatók évszázadokon át nem is fedezték fel ezek lényegét. Hogy például a honfoglalás korában milyen volt a magyarok „vallása”, voltak-e még *sámánok* közöttük, volt-e hósepikánk, stb. – mindeerre a kutatók vérmérsékletük szerinti válaszokat adtak. Cornides Dániel 1784-es göttingeni egyetemi disszertációja (*De religione veterum Hungarorum*) óta a legkiválóbb tudósok (Ipolyi Arnold, Katona Lajos, Róheim Géza, Diószegi Vilmos, Vargyas Lajos stb. – hogy csak az elmúltakat említsük) generációi foglalkoztak e problémákkal, és ha egyikük merész ötletekkel állt elő, szinte mindjárt jött a kijózanító bíráló is.

A magyar néprajztudomány józan és hihető képet ad népi kultúránk korai szakaszait illetően. Viszont, sajnos, itthon és külföldön ma is sok dilettáns vélemény kóvályog népi kultúránk őseredetéről, *sumér* vagy *etruszk* (sőt *maori*, *indian* vagy éppen *óangol*) voltáról, akár a világtól származásáról – amely rögtön együtt jár a valódi történelmi tények és összefüggések elvetésével, meg a tudományosan igazolható nézetet képviselők megvetésével. Pedig a tényállás egyszerű: népi kultúránk van olyan gazdag, hogy annak tekintsük – ami.

Viszonylag sok a régi korokra utaló nyelvi, régészeti, történelmi forrásanyag. Csodálatos népművészetünk vagy meséink motívumait nem kell mindenféle misztikus habbal feldúsítani, mondjuk a gyermekmondókát vagy az ácsoltládák geometrikus, vaskörzővel–vonalzóval kikapart mintáit, sőt akár az „anyósszelídítő” feliratú vásári fakanalat asztrálmitológiaként

értelmezni. „Mitológiánk”, sőt akár népzeneink vagy néptáncunk olyan honfoglalás előtti (sőt akár középkori) korszakairól, amelyről semmilyen adatunk sincs, nem kellene légből kapott rekonstrukciókat erőltetni.

Szerencsére olyan sok középkori leletünk, oklevelünk és más dokumentumunk maradt meg (minden történeti pusztítás ellenére is), hogy van miből hihető következtetéseket levonni.

Az a tény, hogy az Árpád harcaitól Vajk megkereszteléséig terjedő korszak végére már lehet „európai modellt” követelni és követni, hogy Szent László és Könyves Kálmán kegyetlenül szigorú törvénykönyveiben már nem is a régi világ részletekre kiterjedő elpusztítása, hanem az új világ részletes szabályozása a cél – magáért beszél. „Pogánylázadások” ellenére is a mi kora középkorunkban az uralkodó elit már vetélytársként öldökölte egymást, és még Kun László „pogányságának” elítélése sem másmilyen ideológiát fejez ki, mint a római pápát „kiközösítő” budai polgárok igen csak „európai” viselkedése. Ez már nem a „magyar ősvallás” világa.

A kalandozások során Európát bejárt magyarok már akkor is a konszolidáció szükségességének felismerését hozták magukkal. (Akárcsak kései utódaik a 20. század harmadik harmadában!) Viszont az is jellemző, hogy őket a külföld „gonosz szörny”-nek tekintette, amint ezt a francia és angol *ogre* (tulajdonképpen „magyar”) szó ma is jelenti. Viszont lehetséges, hogy a magyar *óriás* szó, amely a vikingeket jelölő *varég* szóból származhat (és tőlünk jutott el a délszláv nyelvekbe) az ellenkező irányú felfogást tükrözi: mi a többieket tekintettük nem-embernek.

Az „első” magyar népi kultúra

A mohácsi csatáig tartó magyar középkor nemcsak a nagy királyok sikertörténete, hanem a népé is. Noha ekkorra már a feudalizmus alávetett jobbagyai és az urak egyáltalán nem mind magyarok, azért igazi „vívmányok” szilárdultak meg a magyar nép életmódjában is. Állandó építmények és állandó települések vannak: veremházakban majd házakban, egyre inkább *falvakban*, sőt *városokban* laknak az emberek. Megjelennek és tovább fejlődnek a speciális mezőgazdasági és kézműves eszközök: különféle hálók és halrekesztők, hurkok és vadfogó csapdák, a sarló, eke, csép, a főző- és égetőkemence, fémből vagy kerámiából készített serpenyők, tálak, fából és cserépből készített ivó- és tárolóedények, kaparó és vágó kések, balták,

fűrészek, árák, tűk, ruhakapsok, bőr- és kendertörők, tilók, bútorok és textilek. És természetesen az ékszerek, a testszépítés eszközei és egyéb dísz tárgyak is. A „nomád” népek mozgatható kincstára helyébe a huzamosan megtelepült emberek értékei sokasodnak. Már nem törzsenként és nem *nemzetségenként* települnek le és tartják számon az embereket, hanem családonként. A falvak intézményei közé nemcsak a templomok és az igazságszolgáltatás színhelyei tartoznak, hanem a gyógyítás, oktatás, sőt a szórakoztatás alkalmai meg az állandó temetők is. A kovácsok, ácsok, fazekasok mellett lassan önállósulnak az öltözetek készítői (szűcsök, vargák). A halban és vadban igazán gazdag országban már nem mindenki folytathatja a halászkok–vadászok szabad foglalkozását. Az adók zömét (kilenced, tized), ugyan természetben szolgáltatják be, ám az országban megszilárdul a pénzforgalom. Az írásbeliség is megjelenik. Rövidebb feliratokra, állatok jegyzékeire továbbra is használják a régi (a Fekete-tenger környékéről származó) *rovásírást*.

Különösen a természeti–társadalmi katasztrófák (járványok, hadjáratok, tatárdúlás) után erőteljes a telepítés és újratelepülés. Egyre kisebbek a különbségek a beolvadt népek (*kazárok, jászok, kúnok*) és a magyarok között. A magyarság peremén megszilárdul a horvátok, szlovákok elhelyezkedése. Külön joggal rendelkező németek (és mások, például „olaszok”, vallonok) települnek be. Befejeződik Erdély benépesülése, a katonai szolgálatra is kötelezett *székelyekkel*, és valószínűleg már ekkor megjelennek a Kárpátoktól keletre az ide kitelepülő magyar *csángók*.

A magashegyi vándorpásztorkodás révén egyre több helyen találkozzunk *vlachokkal* (románokkal). Az ország vallási képe voltaképpen egységes: a római egyházhoz tartozik, az egyházszakadás után a bizánci (görög) rítusok szerepe csökken. A társadalom csúcsán intenzív vallási élet folyik (keresztes hadjárat, zarándokutak, Boszniában még egy kis inkvizíció is). Az eretneknek tekintett és üldözött vallási mozgalmak (*bogumilok, husziták*) inkább csak az ország peremén jelennek meg, vagy átvonulnak, ám ezt a nép alsóbb rétegei is észrevették. Viszont első magyar nyelvű Szentírás (-rész)-fordításainkat *Huszita Biblia* néven említjük.

A falvakban a földművelés bizonyos vonásai (a vetések elhelyezkedése, változásai) még közösségi jellegűek. Ez is hozzájárul a népszokások közösségi jellegéhez. Az év jelentős ünnepi körében (főként ádventtől a nagyböjtig és húsvétig) az európai liturgikus kalendárium érvényesül. Néhány szokás (*betlehemezés, lucajárás, télkikergetés*) esetében ugyan a kutatók

„honfoglalás előtti” mozzanatok is kerestek, ám ezt bizonyítani eddig nem sikerült. Néhány sajátos vonás (például a nagy famaszkok használatának hiánya) is már erre a korszakra datálható. Feltűnő, hogy *vízkereszt* ünnepét milyen hangsúlyosan ünnepelték. Szinte nincs adatunk „primitív” áldozati szertartásokra, pogány „szent helyek” kultuszára. Viszont a magyar keresztény terminológiában igen sok honfoglalás előtti szó, fogalmat őriztek meg. Ilyen maga az *Isten*, az *ördög*, a ’szent’ jelentésű *„egy/igy”*. Régi szó a ’varázslás’ jelentésű *báj* is, ám ez csak később lesz a „ráolvasás” szakszavává. A hiedelemmondák és történeti mondák már európai jellegűek. Helynevekből bizonyíthatjuk, hogy például maga az ördög is ekkor már a keresztény vallás hiedelemlénye. Noha a *boszorkány* honfoglalás előtti ótörök szó a magyarban (’valakit megnyomó hiedelemlény’ jelentésben) – a középkorban nálunk nincsenek boszorkánypercek. A kedvező időjárásért, gazdag termésért küzdő (foggal született) *táltos* férfiakra és más, különleges tudással bíró emberekre vonatkozó valódi népadatok is későbbiek. Hagyományos gyógyításunk rendszere azonban már középkorban kialakult, hatott a környező népekre, és maga is átalakult.

Nyilvánvalóan ekkor is volt elég sok eredetmondánk, hiedelemmondánk, sőt történeti mondánk is. Ezek közül a Szent László király alakját bemutatók voltak a legsajátosabbak. Az ilyen templomi falfestményeket elsősorban az ország peremvidékein készítették, nyilvánvalóan a keresztény és honvédő uralkodói propaganda keretében. A *csoda* és a hasonló jelentésű *jel* (pl. „égi jel”) közismert fogalom volt középkorunkban. A keresztény vallás nyomait majd megtaláljuk a később gyűjtött magyar folklórban is. A gregorián éneklés népzeneinkben, a misztika és a *devotio moderna* nyomai a későbbi „laikus népi imádságokban” és az egyház által propagált ünnepi játékokban is felfedezhető. Szólások, találós kérdések, legendák, példázatok szóbeli és írásos formában egyaránt terjednek. Több olyan magyar folklórműfaj azonban ekkor még nem bontakozott ki, amelyekről (pl. ballada, strófikus népdal stb.) ezt egyes kutatók állították. E korban alakul ki (elég lassan) néhány azóta alapvetőnek tartott történeti sztereotípiánk: a hun–magyar rokonság, a vérszerződés, a honfoglalás leírása, a Szűz Máriának felajánlott ország, Szent István „Szentjobbja”, jóval később a „Szent korona” tana, a pogány ellen küzdő magyar szent király csodái stb., amelyek ha nem is ekkor, ám később és az iskoláztatás során a magyar nép történeti tudatának biztos kereteit is adták. Az európai folklór egyes motívumai is természetesen eljutnak hozzánk. Az is, hogy a külföld

„kutyafejűnek” tartotta a magyarokat, mi meg a hozzánk betörő tatárokat neveztük így. Vagy hogy az Anjouk révén a magyar királyok „örökölték” azt a képességüket, hogy kézzel a betegséget gyógyítsanak. (Erről a jogról majd csak Mária Terézia mond le.) Szent Erzsébet és Szent Margit csodái az európai dinasztikus hagiográfiából jutottak el hozzánk.

A viselet a kétrészes vászonruha volt, ismerték a szűrposztót és a gyapjúöltözeteket. A kemencék fejlődésével megjelenik a magas kenyér és talán a tésztafélék fogyasztása is. Azonban a közismert zsíros–paprikás húsételeket kedvelő „magyaros konyha” jóval későbbi fejlemény. A díszítmények esetében még a (nyilvánvalóan „füstös”) lakóházakban található bútorok (leginkább a keményfából ácsolt *láda*) középkori díszítése sem bizonyított. Noha sokszor keresték a „honfoglalás előtti” magyar művészet nyomait, a valamely „perzsa” vagy „szasszanida” pávaminta és más gazdag ornamentika e korból nem maradt ránk, az ide felhozott „adatok” zömmel a 19. század végének rajztanárai által összeállított minták. Noha elvben lehetne a nagyobb udvarok bejáratát utánzó ún. *székelykaput* e korra datálni, ez és a régies (gótikus) fatemplomok konstrukciója jellegzetesen középkori, és nem csak sajátosan magyar. Az viszont tény, hogy a később összegyűjtött magyar népművészeti alkotások konstrukcióiban és motívikájában is megvan a gótika, majd a reneszánsz nyoma.

Egyszerűbb zenénk és táncunk (ahogy például ezt a gyermekfolklór meg is őrizte) később is meglevő formavilága már e korra is feltehető.

Természetesen az Álmos vezértől Dózsa Györgyig terjedő több mint félezer év maga is igen sok változást hozott. Ha csak a királyi rendeletekből és egyéb előírásokból következtetünk minderre, akkor is mozgalmas kép tárul elénk. Előbb még a lovas rablóporthyákhoz (*kalandozás*) kellett kötelezni a köznépet, később falvakba telepíteni és minden tizedik falunak templomot építeni, majd folyton emelték adóját, megtiltották számukra a modern fegyverek használatát, a szabad költözést és a vadászatot. Hogy itt a hagyományosság és a változás milyen sokrétűen függ össze, könnyen igazolhatjuk.

A legnagyobb – noha így is csak az ország egy részére kiterjedő – magyar parasztlázadás (1514) ugyan elválaszthatatlan a kor hasonló mozgalmait Európa-szerte kiváltó okoktól. Ám nálunk ez nem reformációs vagy egyházellenes mozgalom, hanem a gazdag klérus és általában az urak ellen lázad, a török elleni keresztes hadjáratról beszélnek (ami régi hagyomány), magukat „kereszteseknek” nevezik, és a latin névből (*crux*) származtatták

később a *kuruc* felkelők nevét. Vagyis évszázadokkal előre és visszafelé is egyaránt mutat egy-egy fontos esemény. A tüzes vaskoronával kivégzett parasztvezér történetében is nemzetközi távlatú e motívum – amelynek pontos összefüggését még sem ismerjük, és lehet, hogy ez is csak későbbi, humanista és irodalmi lelemény.

Szent László, a tatárjárás, Nagy Lajos és Zsigmond császár kora, majd a török veszély erősödése sokban megváltoztatta az egyszerű nép életét is. Ám a legnagyobb változást nyilván Mátyás király ragyogó uralma jelentette. Nemcsak a kemény adózás, az erős és hivatásos hadsereg megjelenése, hanem a sok háborúskodás, a nagy építkezések és az egész életstílus megváltozása már akkor is mindenki számára nyilvánvalóan új világot hozott: a humanizmus és reneszánsz világát – noha ezt nyilván nem a parasztok számára kívánta átnyújtani.

A források elmondják, milyen fényes világi ünnepségek voltak. Ekkor, az udvarban jelenik meg nálunk az igazi *karnevál*, persze itáliai álarcokkal. Megjelenik a csúfólódás, a *trufa* műfaja. Az egyház is modernizálódik, egyre több a magyar nyelvű, az egyszerű népet is bevonni kívánó prédikáció. Az új művészet mintakincse (az ún. *virágos reneszánsz*) később, még évszázadok múlva is megjelenik a nép által használt cseréptányérok, festett bútorokon, hímzett textíliákon. Felbukkan a párostánc, az ünnepeken megjelennek a vonós zenekarok, és nyilván elkezdődik az a folyamat, amely majd a magyar nyelvű strófikus lírát eredményezi, és amelyhez majd strófikus zene is tartozik. Noha még csak kezdeti formában, ám megjelenik a könyvnyomtatás, amelyet a király rögtön az újraalakított magyar történeti nemzettudat szolgálatába is állít. Nemcsak a humanista orvoslás, csillagászat, játékos pompakedvelés terjed el, hanem a magánkápolnák, magánáhitatok gyakorlata is, egyre több imakönyvvel, és egyáltalán írott szövegekkel. (Az egyre fenyegetőbb török veszély nyilván hozzájárul a személyes vallásosság megerősödéséhez. Ennek köszönhetjük „mágikus imaszövegeink” első ránk maradt példáit.)

Mátyás (és tanácsadói) hivatásos propaganda keretében terjesztik az „igazságos király” imázsát, aki megalázza a nagyurakat, törődik a szegényekkel is, álruhában járja az országot (mint mondjuk már a 9. században élt Harun al Rasid bagdadi kalifa is szokta volt). Ez a Mátyás-folklor még évszázadokkal később is felbukkan („Meghalt Mátyás király, oda az igazság!”), mégpedig nemcsak a magyarok, hanem a szlovének, szlovákok, ruszinok (stb.) körében is. A délszláv hősköltészet magyar hősök sorait

említi. Persze e fennkölt hagyománynak vannak alantasabb változatai is. Ilyen az a történet, miszerint a gonosz urak úgy végeztek a királlyal, hogy az arnyékszéken alulról döfték le.

Egyébként Matthias Corvinus az egyetlen olyan magyar hős, aki helyet kapott az európai folklórban, noha igen változatos és nyilván nem szó szerint hihető szövegekben.

A második jobbágyság

A berzenkedő magyar történelmi tudat sérelmek és siralmak végeláthatatlan sorozatának tartotta a Mohács után következő fél évezredet, amelynek során az igazi népi kultúrát egyfolytában üldözték az „idegenek”. (Sőt mindezt a víziót sokan máig is kiterjesztetik.)

A valóság azonban ennél bonyolultabb. Az tény, hogy a nagy középkori Magyarország szétesésével, majd a folytonos hadjáratok korával, a sikertelen szabadságküzdelmekkel sokkal rosszabb helyzetbe került a „nép” is. Nem volt a nemzeti műveltség intézményei számára méltó székváros, és a politikai széttagoltság oda is vezetett, hogy a korszak végére az ország népességében már nagy számmal voltak a nemzetiségek, akik, amint többek között az 1848-as szabadságharc története is igazolta, (kevés kivétellel) a magyarokkal szembefordulva kísérelték meg a politikai önállósodást és emancipációt.

Persze a „második jobbágyság” nemcsak Magyarországra volt jellemző, és Európa egész keleti felén ugyanazt jelentette: még a nyugaton meginduló kapitalizmus korában is hiányzott itt a tőke, a nagyipar, a proletariátus, a politikai pártok, az állam és egyház szétválasztása – és főként a széles néprétegek valódi, értékes, örökíthető magántulajdona.

Ugyanakkor mindez azt is jelentette, hogy a kalyibákban sokkal tovább megmaradt a hagyományos „népi kultúra”. Amikor Angliában ma a több évszázados (!) vidéki újságok levelezési rovatából következtethetünk régi népszokásokra, nálunk még a közelmúltig egy házban, egy szobában éltek generációk, nem volt orvosi ellátás, és a moldvai csángók ma is analfabéták maradtak anyanyelvükön, nincs saját iskolájuk, a római katolikus egyház sem engedi nyelvhasználatukat.

Amikor 1956-ban feloszlatták a szocialista termelőszövetkezeteket és megint egyénileg termeltek a parasztok, a néprajzi gyűjtés során magam

tapasztaltam, hogy amikor a padlásról tudományos fényképezés céljából lehoztam a tilót, a gerebent és a rokkát, az öregasszonyok nem engedték visszavinni ezeket, hanem elkezdtek a kendert törni és fonní – mivel még ismerték e technikát, és tudták, hol lehet kendervásznat szövötni a faluban. (Ám a termelészövetkezetek erőltetett újraszervezése hamar véget vetett ennek az ábrándnak.)

A 16. századtól kezdve persze hatalmas fejlődésen ment át a népi kultúra. Egyre szélesebb körben jelenik meg a könyvnyomtatás, és már az 1560-as évektől ismerünk magyar nyelvű népkönyveket is, amelyek az Európa-szerte közismert szórakoztató elbeszéléseket tartalmazták. A 18. század legvégétől ezeket a kalendáriumok, egyházi kiadványok, *ponyva*-füzetek és más népies nyomtatványok váltják fel, amelyek a vallási énekektől receptekig, imáktól és egészségügyi tanácsoktól a vőfélykönyvekig nemcsak érdekes olvasmányt, hanem igazán sokféle tanulságos mintát adtak a népeknek.

A reformáció hamar és nagymértékben terjedt el Magyarországon (a román és szerb lakosság kivételével). Ez a nép számára érthető, anyanyelvű szertartásokat, bizonyos iskoláztatást jelentett, és a protestáns gyülekezetek vezetése is helyi és kollektív (*presbitériumi*) jellegűvé vált. A vallás sokat veszített transzcendentalizmusából, sokkal racionálisabb és egyszerűbb életvitelt sugallt. A csodavárás helyébe a Max Weber által leírt „protestáns etika” lépett – ám nem mindenütt és nem mindig érvényesülve.

A jezsuiták vezette „ellenreformáció” gyors diadala megváltoztatta a képet. A lakosság kétharmada a 17. század közepére ismét katolikussá lett, mégpedig oly módon, hogy a *cuíus regio, eius religio* elve alapján elég volt egy-egy nagyhatalmú főurat „visszatéríteni”, jobbágysai tízezsének ezt automatikusan követnie kellett. Az ellenreformáció a tridenti zsinat döntéseit követte, és a barokk életvitel koncepcióját terjesztette el. Sokok látványos elemmel újítozták meg a vallásgyakorlatot, és ezeket egyes-nesen utasításokba adták, amelyek végrehajtását ellenőrizték. Például a nagyhatalmú veszprémi püspök, Padányi Bíró Márton (1745–1762), még a felvilágosodás korában is nemzetközi botrányt kiváltó protestánsellenes rendeletekkel szabályozza az ünneplés, sőt a viselet részleteit. A katolikus egyház is él az anyanyelv és a nyomtatás lehetőségeivel, hatalmas iratanyagot gyűjtenek össze az egyházlátogatásokról. Ez elsőrendű forrás a népéletet illetően is. Minthogy a vallást nyilvánosan mutatják be, nagy szerepe lesz az ünnepeknek, iskolai színjátékoknak, élőképeknek, felvo-

nulásoknak, körmeneteknek. Ezek a néphitet és népszokásokat máig befolyásolták: úgyhogy máig egyeztethető az egykori liturgikus ünnepek és mai gazdagabb népszokásközpontok elterjedése.

Természetesen a katolikus és protestáns egyházak egymással is versengenek, és minthogy több nemzetet, nemzetiséget képviselnek, kialakul az egyházi műveltség új, nemzetközi hálózata is.

Még ennél is érdekesebb a vallások kölcsönhatása Erdélyben. Itt a reformáció egyre következetesebb ágazatai (*presbiteriánusok, unitáriusok, anabaptisták, szombatosok*) jelennek meg, a fejedelmek pedig változtatják a vallási orientációt. Emiatt az egyes közösségek egész életét messzeemenően befolyásolja e körülmény. Az európai művelődési áramlatok is közvetlenül hatnak. Nemcsak a *puritanizmus* vagy a *pietizmus* eszméi, hanem személyes kapcsolatok révén.

Például a kivégzett I. Károly angol király száműzött udvari papja, Isaac de Preaumont Basire az erdélyi fejedelem (II. Rákóczi György) meghívására 1664-től a fejedelem fiának nevelője, majd a gyulafehérvári kollégium professzora volt. A „morva testvérek” püspöke, a különben magyar eredetű Johannes Amos Comenius is évekig tanított a sárospataki kollégiumban, és ekkor nemcsak didaktikával, hanem jövőbe látó rajongók (legkivált Drábik Miklós) látomásainak értelmezésével is foglalkozott.

Külön és érdekes fejlemény volt a görög katolikus egyház létrejötte. Ez a keleti rítust követők egy részének újraegyesülése volt a római egyházzal: ám eközben megőrizték az anyanyelven való szertartásokat, a papok házasesetét, a belső hierarchia jó részét. Lengyelország keleti szélén már a 16. század végén létrejött egy ilyen „uniált” egyház. Nálunk ez 1746-ban történt meg. Ily módon ruszin, román és némi magyar nyelvű egyházközségek alakultak ki a Kassától Gyulafehérvárig terjedő karéjban. Máig gazdag liturgiájuk és kegyességi gyakorlatuk az egyik leginkább „népi” egyházat képviseli hazánkban.

Ilyen körülmények között a valódi boszorkányperek, majd a pusztító állattá változni tudó *farkasemberek*, az időjárással összefüggő egyéb démonok, *tündérek*, *látók* és *halottlátók*, *garabonciás* diákok és más pénzkeresők, *lidércek* sokaságának történeti fejlődését nehéz megrajzolni. Mindegyikükhöz van különböző és eltérő századokra datálható európai párhuzam, és mindenütt megvan valamilyen ettől eltérő hazai vonás is. Annyi biztos, hogy csak két „világhírű” és botrányos hiedelemleírást említsünk – sem Dom Augustin Calmet 1730-as és 1738-as magyarországi

vámpírjai, sem a regényíró Bram Stoker vérszívó *Draculája* nem tartoztak a magyar néphit valódi adatai közé. (Az előbbi határőrvidéki szerb híreszteléseken alapul, az utóbbi rém-irodalmi kreáció.) A 16. század közepe és a 19. század közepe köré még a szakkutatók is csak becslések alapján tudják elhelyezni e jelenségek valódi meglétét. Csak néhány vonás egyértelmű: például törpék és óriások voltaképpen ekkor nincsenek a magyar néphitben.

A török háborúk kétszer is teljesen átalakították az ország nagy részének életét.

Először a 16. század második felében az ország közepén elpusztultak a falvak, a nép elmenekült. Csak a hatalmasra nőtt lakosságú mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Szeged stb.) maradtak fenn, amelyek „városi” kultúrája ily módon „népiessé” vált. Ez a kultúra annál érdekesebb, mivel van szigorúan református (Debrecen) és balkáni elemekkel tarkított katolikus (Szeged) változata egyaránt. A városok közti hatalmas pusztákon később kialakul az alföldi *tanyavilág*, az egyéni gazdálkodás színhelye, amely még a 19. századi *betyárvilágnak* is elpusztíthatatlan háttere volt.

Másodjára a török gyors kiűzése után következnek be változások. A 17. század végén pár év alatt felszabadul az Alföld nagy része. Ekkor nemcsak a Felvidékről telepítenek ide magyarokat és szlovákokat, hanem Európaszerte toboroznak telepeseket. Spanyolok és olaszok is érkeznek, ám a legtöbben a német államokból: ott üldözött protestánsok, az ottani éhínség (!) és katonafogdosás elől menekülők, ám viszonylag jómódú parasztok olykor nagyobb csoportjai is. Ezernyi az ilyen telepített falvak száma. Sokféle nyelvjárást beszélő, más-más felekezethez tartozó közösségek jönnek létre. Zömükre nem vonatkozik a személyes jobbágyi függés, másutt az egész közösség fizet adót. Nehéz körülmények között élnek, mégis évszázadokra a termelési innováció és a paraszti vagyonfelhalmozás példaképeivé váltak. Voltaképpen ők terjesztik el a kapás növények termesztését, az istállózó állattartást, a termékek piacra szállítását. Különösen az ország nyugati és északi peremén fejlődik a kézművesség, a céhek majd manufaktúrák a 19. század második felében már az ipar keretébe térnek át. Ugyanezek a tájakon bizonyos polgári világ is kifejlődik: egyesületek, rendezvények, egyre rendezettebb temetőik jelzik ezt.

A falvak ilyen, igen tarkává váló társadalmi és nemzetiségi képe voltaképpen az első világháború végéig megmarad. Nem változtat rajta az utolsó nagyobb függetlenségi szabadságharc (Rákóczi Ferenc vezetésével,

1703–1711). Nem változtat rajta a két Habsburg reformuralkodó (Mária Terézia, II. József) törekvése, akik az egészségügyet, oktatásügyet, közlekedést és a közigazgatást meg a települések szerkezetét egyaránt reformálni akarták. A napoleoni háborúk csak az ország peremén söpörtek végig, és mégsem alakult ki nálunk új, francia vazallus állam. Egyébként e háborúk nagy konjunktúrát és katasztrofális pénzügyi devalvációt egyaránt okoztak.

A francia forradalom megriasztotta az uralkodókat. II. József a vallási toleranciát és a jobbágyok szabad költözési jogát hirdető rendeletein kívül a többi reformját halálos ágyán visszavonta (köztük a magyar nyelv jogait csorbító rendeletet is). Ily módon a magyar nyelv és a műveltség fejlesztése a 19. század elejétől még csak elérendő programmá válhatott, sőt a politikai és társadalmi reformok hosszú ideig kivihetetlenek maradtak. A magyar „reformkor” is csak felveti a gyökeres társadalmi átalakulás problémáit. Majd csak 1848, „a népek tavasza” zárja le Magyarországon a feudalizmus korát.

A népelet a Habsburgok uralma idején

Ami a falvak mindennapi életét illeti, folyamatos változásról és fejlődésről beszélünk. A szántóföldi gabonatermesztéshez már mindenki a nehézeket használja, aratóeszközként a kasza jelenik meg a korábbi fogazott sarló helyett. A kapásnövények (kukorica, burgonya, paprika, paradicsom) termesztésébe az egész családot bevonják. A külterjes állattenyésztés mellett a sertések és a majorság a ház környékén élnek. Mindez megváltoztatja az étkezés alapanyagát és rendjét is. Létrejön az a „magyaros” koszt, amit külföldön és itthon a vendéglők a közelmúltig népszerűsítettek. A pörkölt és a káposztás disznótoros, főtt tészták, kelt tészták, rétesek, a magasra kelesztett fehérkenyér. Az ünnepi ital továbbra is bor, köztük a magyar vörösborok éppen a török uralom idején, a Balkánról hozzánk jutott technika eredményeként. A felnőtt férfiak pipáznak.

A testi viselet továbbra is a házivászonból szőtt ing, gatyá, pendely. Az ünnepi viseletben a kalap, zakó, mellény és a pantalló, nőknél a sokrétegű alsó- és felsőszoknyák rendszere válik jellemzővé. A téli viselet a ködmönökből, bundákból áll. A lábbeli a hosszúszerű bőrcsizma. A cifra papucs

csak néhány helyen közkedvelt, a félcipők csak a 19. században terjednek el. (Ám még a 20. században is igen sokszor mezítláb jár a felnőtt paraszt, a gyerekek pedig szinte mindig.) A férfiak viselete fehér–fekete, a nőké egyre színesebbé válik. Jól jellemzi a családon belüli állapotot (legény, hajadon, illetve ifjú házaspár, gyermeket nevelő asszony, idős ember vagy idős asszony). A lányok pártát, az asszonyok kendőt, a férfiak kalapot viselnek. A lányok kibontott hajjal járnak, a lakodalom éjszakáján „kontyolják fel” őket. A kisgyerekek, mondjuk 3-4 éves korig egyformán öltöznek, valamilyen hosszú ingszerű ruhácskába. (Ezek a Kisjézust ábrázoló templomi festményeken is jól láthatók.) Persze, sok a helybeli változat. Székelyföldön a férfiak szűk posztónadrágot viselnek (ennek neve a ma furcsának ható *harisnya*). Itt szalmakalapot hordanak. Dél-Dunántúlon sokáig fennmarad a „fehér gyász” viselete. Még a szomszéd falvak viseletének díszítőelemei is eltérnek egymástól – ezzel is jelzik, ki hová tartozik.

A házak eddigi építőanyagai (boronafal, kőfal) mellett megjelenik a téglafal, lassan terjed a vakolás. A padlást általános rakodóternek használják. A kétosztatú (főzőkonyha – lakószoba) ház fejlődése során megjelenik az ablakos első szoba, a füstelvezető, keskenyebb kémény, az udvar felé folyószerű tornác. A ház külső stílusa lassan átveszi a barokk (később a klasszicizmus) elemeit. Egyébként a falvak középületei (templomok, kúriák) is ilyenek, vagy ilyené alakítják át ezeket. A 18. század végétől a falvakban kifejldik az utcák rendszere, bár ezek kiírását, házszámok feltüntetését szinte senki sem akarja.

Még a reformkorban is botrányosak a magyar közlekedési viszonyok: „sárt sárra hánynak”. Gróf Széchenyi István egész életművének vezérfonalaként a rendszer (telenség) felszámolása. Ehhez hozzátartozik a folyószabályozás és lecsapolás, amely főként a Tisza mentén megváltoztatja nemcsak az addigi „vízi emberek” (pákászok, halászok) életét, hanem a csárdák elhelyezkedését, a közbiztonságot, az árúk fuvarozási lehetőségeit egyaránt.

E korszak folklórműfajai a közismertek: mesék, mondák, balladák, dalok, alakoskodó népszokások (főként a téli hónapokban). A hagyományok továbbadásának közismert színtere a *fonó*. A lakodalom két- vagy háromnapossá válik, a szórakoztatók egyre inkább a cigánybandák, a táncok pedig párostáncok, amelyeket *csárdás* néven szokás összefoglalni. A népi ájtatosság a nagyméretű és olykor nagy távolságra vezető *búcsúk* alkalmával a leginkább nyilvánvaló. Persze, minden templomnak megvan a maga búcsúja is, nagy vásárokkal, amelyeken öltözeti darabokat, dísz tárgyakat

csakúgy lehetett vásárolni, mint ékszereket, szentképeket, ponyvanyomtatványokat vagy mézeskalács-huszárokat és -szíveket.

Amikor a 19. században a színpadra vitt „népszínművek”, a 20. században pedig a „folklórműsorok”, a falun játszódó filmek a hagyományos magyar népeletet mutatják be, ezt a látványvilágot nyújtják. Pedig még a 19. század közepén is a legtöbb falu nyomorúságos, a legtöbb paraszt szegény volt. Noha volt iskolázás, sőt még katonának is beállhatott a parasztleány, a felemelkedés útjai igen szűkek voltak. Szerencsés és tehetséges jobbágyivadékból lehetett pap, ám például a parasztlányok nagyobb tömegben csak a 19. század végén jutathattak el cselédsorba. Reformkori irányregény-irodalmunk, legkivált báró Eötvös Józseftől *A falu jegyzője* (1845) elborzasztó képet fest a jobbágyvilág testi-lelki nyomoráról, kilátástalan helyzetéről. Ehhez képest legjobb íróink, még Petőfi és Arany, majd Jókai, Mikszáth, Gárdonyi falusi képei idillnek tűnnek.

A romantika fedezi fel a népet és a falut, mégpedig különös módon. Német nyelven 1837-ben jelenik meg a *Georg (!) Schobri, der Räuberhauptmann in Ungarn*, amelyből, két évvel később a francia változat is napvilágot lát: *Schobri, chef des brigands*. Ez csak a kezdet, a külföldön évtizedeken át az alföldi „puszta” elmaradhatatlan kelléke az egyébként gavallér és nemeslelkű magyar betyár. A valóságban az 1810-es évek óta szaporodnak el az útonálló rablók, akiket azonban a későbbi népköltészet zöme (sőt a magyar szépirodalom és a filmipar is szinte mindmáig) idealizál, köztük legkivált Rózsa Sándort, akinek betyárjai a szabadságharc idején szabads csapatban egy ideig csakugyan harcoltak a bácskai szerbek ellen. Aztán megint rablókká lettek.

Azok a színes, viaszbetétes faragott fadobozkák, amelyeket az emberalakos, „ábrázoló” magyar népművészet legszebb példáiként generációkon át emlegettek (és amelyeken ott látható a fegyveres, cifraszűrös betyár előtt térdelő, életéért könyörgő pandúr is) – nos ezek a 19. század utolsó negyedére datálható, úgynevezett „rabmunkák”, amelyeket a dologházba vagy börtönökbe csukott pástzoremberektől rendelt meg az úri közönség.

A „magyar néprajz” felfedezése e korszak legvégén következik be. Az „új magyar irodalom” megteremtését szolgáló törekvés, majd a német Herder nevezetes „jóslata” (a magyar nép és nyelv el fog tűnni a környező slávok tengerében) elleni tiltakozás motiválja ezt. Előbb Révai Miklós, majd 1817-ben az újságszerkesztő Kulcsár István ad ki felhívást magyar népdalok összegyűjtésére. Ezeket el is kezdi közölni. A reformkor végére

társadalmivá válik e mozgalom, és Erdélyi János kiadja a *Népdalok és mondák* három kötetes antológiáját (1846–1848), amelynek záró kötetét (aligha véletlenül) éppen 1848. március 15-ére keltezi. Kölcsey Ferenc, maga Erdélyi, majd Arany János, Gyulai Pál és mások megkísérik, hogy megvonják a „nemzeti” és „népi” közti különbséget – természetesen úgy, hogy a második elidegeníthetetlen része az előbbinek. Erdélyben Kriza János és Orbán Balázs művei felelnek meg ugyanilyen igénynek.

A szorosabb értelemben vett magyar tárgyi néprajz (*etnográfia*) ugyan csak generációkkal később, a 19. század végére alakul ki (Herman Ottó, Jankó János és mások működésével, és az 1896-os millennium alkalmával érve el nagyszerű eredményeket) – ám célkitűzései azonosak volt a korábbi nemzetkeresésével. A reformkorban indul meg a magyarok „rokonságkeresése” is. A dunántúli Reguly Antal a finnugor rokon népek körébe utazik el és gyűjt, a székely Körösi Csoma Sándor pedig az ősmagyarokat keresve jut el Indiába és Tibetbe. Noha ez utóbbi hamis nyomnak bizonyult, a magyar finnugrisztika és orientalisztika a szó szoros értelmében folytatja a távoli tájakon végzett terepmunkát – hogy ezáltal is segítse őstörténetünk és a magyar nép történetének jobb megismerését.

Egyébként 19. századi szakembereink nemzetközi szintű felkészültsége máig is csodálható. Az említetteken kívül Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold, Arany László, Herrmann Antal, Katona Lajos jól ismerik a külföldi szakirodalmat, személyes kapcsolataik is kiválóak. 1887-ben Kolozsvárt jelent meg a világ legelső összehasonlító irodalomtudományi folyóirata, a vagy tíznyelvű *Acta Comparationis Litterarum Universarum*, amely egyszerűsége miatt a világ legrégebbi összehasonlító folklorisztikai folyóirata is volt. Ez, és utódja, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* egyszerűsége miatt a tudományos cigánykutatásnak is kaput nyitott.

Az utóbbi másfél évszázad: fellendülés, elmúlás, újrahasznosítás

Az 1848–49-es szabadságharc nem a jobbágyok és zsellérek harca volt, az egykorú fenyegetések („Petőfi 30 ezer paraszt élén áll Rákos mezején”), vagy lelkesítések („Ki a síkra a kunyhókból / Miljomok! / Kaszát, ásót, vasvillákat fogjatok!”) ellenére sem. (Petőfi idézett, 1848. március 10-e)

körül csakugyan megírt nevezetes verse, a *Dicsőséges nagyurak...* egyébként az urakat fenyegeti, ha most nem adják meg a nép jogait, a parasztok elpusztítják őket.) Kihirdetik ugyan a robot eltörlését, de nem adnak lehetőséget a föld megszerzésére. Aztán az adók nőnek, a hadseregek rekvirálnak – úgyhogy nem csoda, ha a családi feljegyzéseket készítő paraszt 1849-ből az időjárást és a krumplitermést (és nem, mondjuk, a Habsburgok trónfosztását) említi meg.

Ámbár igen tanulságos a Miskolc melletti Bócs faluból Öreg Gyüker József feljegyzése: „1848-ba tavaszkor kezdet a forradalom indulni. a vármegye tisztjei városon falun megjelenvén serkentete a népet a felkelésre, a papok is javalván a közsépnek, az őrsereg csakhamar ösze íródot. egész nyáron át néhányszor egrecsélozsást tanultak. ... ebe az évbe vótunk követ választásra megyszóra Májusba. ... a követek Pestre vagy Budára gyültek ösze. ugyan ebe az évbe szünt meg a rabota tavaszi szántáskor; utoljára a cségebe szántotunk rabotába, a dézsmálás is el marat, vége let.

1849-be megint nem nyughatot, ismét fel reberált a Magyar, tavaszra kelve, az után Májusba, kinek két három fia vót, el kelet meni. nekem is két fiam lévén, Samu fiam elment, oda is marat. ...”

A szabadságharc leverése után különös „modernizálódás” következik be. Az utak, majd vasutak, cséplőgépek és nagy gőzmalmok jelennek meg. A föld adásvétele megindul. A nagybirtokok termelése intenzívebbé válik, ehhez mezőgazdasági cselédekre, cséplőbandákra, summásokra van szükség. Ezek főként onnan verbuválódnak, ahol nincs mód a paraszti gazdaság fejlesztésére, vagy egyszerűen föld vásárlására. Motyójukat egy ládában vitték magukkal, amely olyan dísztelen volt, mint a katonaláda, és a tartalma sem emlékeztetett a menyasszonyi kelengye hivalkodó, a lakodalomkor a faluban kocsin és zeneszóval körbevitt tulipányos ládjára. Mialatt az ország mezőgazdasága, kézművesipara, gyáripara nagymértékben fejlődik, és néhány helyen (mint például a Sárközben) egyre jobb módúak lesznek a parasztok, másutt az elvándorlás, vagy éppen az Amerikába kivándorlás az egyetlen kiút. (Az utóbbi keretében másfél millióan távoznak, közülük nem sokan térnek haza – sikerrel és pénzzel.) A 19. század végén agrármozgalmak szerveződnek, ezeket fegyverrel fojtják el. (Noha csak egyes részletekben, viszont néprajzilag meglehetősen hitelességgel bukkan fel ez a világ Jancsó Miklós filmjeiben – aki egyébként kolozsvári egyetemi tanulmányai során is hallgatott néprajzi előadásokat.)

Külföldi, művészeti törekvések (elsősorban az angol *preraphaelita* mozgalom) hatására a magyar népművészet néhány kivételes régióját (Kalotaszeg, a matyók, Sárköz) „felfedezik”. A 19–20. század fordulóján Walter Crane jár Kalotaszegen, Etelka főhercegnő „matyó bált” szervez a pesti Magyar Királyi Operaházban. A skandináv *hemslöjd* (a népművészet mint háziipar támogatása, kereskedelmi forgalomba bevezetése) is hat Magyarországon. Főként a szecesszió művészeti törekvései karolják fel a „népművészeti” motívumokat. A legnevezetesebb ilyen épületek (Földtani Intézet, Iparművészeti Múzeum, Postatakarékpénztár Budapesten, a kecskeméti és szabadkai Városháza) Lechner Ödön alkotásai, akinek jellemző tanulmánya *Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz* címmel jelent meg (1906). Mintapéldánya a régi és népi motívumok alapján végül is igen modern épületeket létrehozó törekvésnek a marosvásárhelyi Kultúrpalota (1911–1913), amelyet az építészek (Komor Marcell, Jakab Dezső), belső építészek és díszítők (Nagy Sándor, Róth Miksa), festők (Körösfői Kriesch Aladár, Thoroczkai Wigand Ede) valóságos „sztár-csapata” alkotott meg.

Természetesen az ilyen nemes törekvések alig enyhítenek a parasztlak nyomorán.

Mint ahogy az sem, ahogy a romantikusan felfogott magyar népeletet először nálunk *népszínművek* formájában vitték színpadra, majd ez a „bécsi–budapesti” operettnek is bevált megoldásává vált. Lásd már a prototípust, a Jókai regényéből készült, máig világsikerű Johann Strauss-operettet: *Der Zigeunerbaron/A Cigánybáró* (1885), majd Lehár Ferentől a *Rastelbinder/Drótostót* (1902) vagy a *Zigeunerliebe/Cigányszerelem* (1910), későbbi címén *Garabonciás*, Kálmán Imrétől a *Cigányprimás* (1912), és csúcsteljesítményként Kacsóh Pongráctól a *János vitéz* (1904) darabokat. Egyébként a későbbi magyar operett és film még sokáig hoz létre ehhez hasonló alkotásokat, lásd Szirmai Albert „örökéletű” *Mágnás Miskáját* (eredeti bemutatója 1916). Az első világháború vérzivatarára azonban már nem kedvezett e csárdás + kánkán népiességeknek.

Az a konjunktúra, amely az 1867-es kiegyezés után megindul és egészen a világháborúig tart, a magyar falura ambivalens hatással volt. Egyrészt minden pillanatban új kihívást, lehetőséget jelentett valakik számára, másrészt minden második pillanatban erről valakik lemaradtak. Sajnos, a magyar néprajztudomány sem az első, sem a második csoporttal eddig érdemben még nem foglalkozott. Legfeljebb a gyorsfényképszénel

készült képek, a távolból küldött levelek alapján sejthetünk meg mindebből valamit.

Amikor a városok rohamléptekkel fejlődnek: Budapest a világháború kezdetére már milliós európai nagyváros, néhány irigyelt újítással – pl. a kontinensen legelső földalatti – ez milliók számára jelenti az eddigi, archaikus, ám ismert életvitel feladását. Az ugyan aligha hihető, amit mondani szoktak, hogy félmillió szlovák építette fel a csillogó Budapestet, és mindegyiküket elmagyarosították – ám a politikai szlogán mögött ott az igazság: az új szegények a faluból egy másik világba jöttek: kertészek, hordárok, pincérek, konfliskocsisok, rendőrök, a lányok pedig cselédek majd szobalányok, dajkák, ápolónők, postás, távírdai és telefonos kisasszonyok, és főleg munkások. És minél szegényebb, távolibb, elnyomottabb volt a falusi népesség, annál inkább csak az ilyen elvándorlás hozhatott valamilyen változást.

E korszak előtt nincs munkásfolklor Magyarországon, és a „városi néprajz” is voltaképpen német nyelvű lehetne. Most azonban megjelennek a „szakegyletek” (= később ez a szakszervezet), létrehozzák a maguk művelődési, sport- és más egyesületeit. A hagyományos magyar néprajztudomány ugyan nem tudott sokat kezdeni a munkások természetjáró vagy éppen antialkoholista vagy sakk-köreivel – ám az 1889-es budapesti május elsejei felvonulást (!) ismertette az *Ethnographia* folyóirat – még az írófejedelem, Jókai Mór dicsérő szavait is idézve.

Ám a magyar munkás-néphagyományok kutatását az is hosszú ideig lehetetlenné tette, hogy az 1919-es (133 napos) Magyar Tanácsköztársaság bukása után e téma tabuvá vált, nemcsak a tradicionális magyar néprajzban, hanem a társadalomtudományok egész szférájában. Úgyhogy érdemben ma sem tudjuk bemutatni e rendkívül érdekes népi kultúrának másfél évszázadát.

A 19. századra vonatkoztatva előbb a népzene kutatás dolgozta ki a „rég stílus – új stílus” ellentétpárjának fogalmát, majd ezt megkísérelték a néptánc-, még később a népművészet stíluskorszakaira is alkalmazni. Noha végül is nem túl sok sikerrel, mégis érdemes összegezni, mire is hivatkoztak.

Strófikus, énekelt (főként lírai) népdalainkban a „rég stílus” a négy-soros strófaban abból áll, hogy a sorok dallamvilága azonos, legfeljebb kissé változik. Ereszkedő, sőt *kvint-váltó* a dallam. Az „új stílus” mindezt tovább fejleszti, mégpedig oly módon, hogy a strófa dallamvilága mintegy

kupolaszerű, és a visszatérő negyedik sorral zárul: A B B A. Nyilvánvaló a két forma közti különbség, csakhogy az új stílus keletkezését a 16. század végétől a 19. század második feléig igazán eltérő módon datálták a kutatók. Egy biztos: a 19. század végén már ez volt legismertebb, és a „hallgató”, a cigányzene, a magyar nóta volt a legfelkapottabb.

Táncaink közül az egyszerűek igen régiek, csoportos jellegűek. A párostánc a 15. századtól, a *hajdútánc* a 17. századtól ismert, az „új stílus” kialakulásához sorolt *verbunkos* viszont a 19. század elejére, a *csárdás* alig néhány évtizeddel későbbre tehető. A virtuóz jellegű táncok datálása sem egyszerű. Az *eszközös* táncok általában régiek (ám nálunk ez nem a *kardtánc*, inkább a botokon át ugráló, és igazában csak a cigányok között megmaradt *botoló*). A *legényes* ma ismeret formái a verbunkosnál nem régiek. Egyszóval ez a tánc történeti stílusváltás cseppet sem egyszerű, és nagyrészt nem kvadrál a vokális népzenei stílus fentebb bemutatott váltásának datálásával.

A népművészetben anyagok és technikák változását jobban ismerjük. A keményfából ácsolt, véséssel díszített bútort a 19. század elejére váltja fel a puhafából készített deszkák használata, amelyeket olajfestékkel, főként virágmotívumokkal díszítenek, a megrendelők nevét és az alkalom évszámát is megadják. Nálunk igen ritka a valódi festmény e bútorokon, pedig erre az egyházi bútorok jó példát szolgáltathattak. Amit magyar népi szobrászatnak szokás nevezni, az is az egyházi formavilágot másolja, és inkább a *naiv művészet* keretébe sorolható.

A régi népi textíliákra az úri hímzés hatott. A 19. században lehetne a takácsok által szövött textíliákat valamely új stílushoz kötni, ám ennek motívikája a reneszánszot követi – sokszoros áttétellel, amit még a szak kutatók sem ismernek fel elég pontosan.

Ami a kerámiát illeti, itt ekkor már rengeteg datálható tárgyat ismerünk: jól kirajzolódnak a különböző fazekasközpontok határai is: az azóta szinte megszűnt csángó Gorzafalvától egészen a majolikát idéző nyugati kerámiáig. Egyébként érdekes, mi minden szűnt meg, változott meg, szinte a szemünk előtt. Eltűnt az egyik legszebb magyar stílus (Mezőcsát), alig maradt valamilyen eredeti fekete kerámia. Az első nagy, név szerint ismert művészek (mint az 1878-tól Mezőtúron működő Badár Balázs) követői sokkal gyengébbek – kitüntetések ellenére is. Úgyhogy a „rég” vagy „új” stílus a magyar kerámiában fel sem vehető ötlet: a helyi igények, fejlődések az érdekesek. És ha a ma tízezerszámra készített csuprok

(mondjuk Korondon) régi mintákat is követnek, mégsem sorolhatók az „igazi” népművészethez. Ezt maguk is tudják. A közismert vicc szerint az amerikai úrhajósok a Holdon is találkoztak árusokkal, akik „szép korondi fazokat tessék!” szóval köszöntek.

A 19. század végére a magyar népéletben sokminden összetorlódott, és minthogy a mindmáig alapvető múzeumi tárgygyűjtések és a népköltési, népzenei gyűjtőutak ekkor zajlottak le, ami ma a magyar néprajzi kézikönyvekben és antológiákban, nagy múzeumi kiállításokon megtalálható, ezt a réteget tükrözi.

Az első világháború vége sokszoros megrázkódtatást hozott a magyaroknak. Előbb egy pacifista és ábrándozó polgári forradalom, majd egy brutális proletárdiktatúra bukása után jött a megfelelő ellenforradalom. Ez utóbbi kapta meg a trianoni békét: a történelmi Magyarország területének kétharmadrésze elvesztését. Sokmillió magyar él ezóta az országhatár túloldalán. Aminek következtében ugyan népi kultúránk megőrzése az ő számukra sokmindennél fontosabbá vált – ám ezt a „privilegiumot” sokan elengednék.

Nemcsak a két világháború közti Magyarország számára vált a területi „revízió” mindennél fontosabb politikai elvvé, hanem sokak számára ez ma is csak szublimálódott a magyar néphagyományok imádatává. Ami páratlan gazdagságú néprajzi „eredményekre” vezetett, ám politikailag nem is lehetett hasznos, ideológiailag pedig sok-sok és korántsem egyszerű sértődést okozott. (Például szlovákiai, kárpátalji vagy szerbiai magyar kollégáink is joggal sérelmezik a magyar kultúrpolitika egyoldalú Erdély-imádatát.) Szerencsére az utóbbi évtizedekben minden „környező” magyar területen sokoldalú, kiváló néprajzi kutatás folyik, amelyet egyre inkább elismer nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szaktudomány is. És amelytől (Komáromtól éppúgy mint Kolozsvártól vagy Újvidéktől és Lendvától) mi – „anyaországok” – is csak tanulhatunk.

A ráankerőszakolt második világháború vége végre véget vetett egy évezredes igazságtalanságnak: a paraszt megkapta azt a földet, amit mindig is ő művelt, a munkás pedig az a gyárat, ahol ő dolgozott. (Mindez nemcsak a sokat emlegetett falusi „hárommillió koldusra”, vonatkozott, hanem a munkásokkal együtt az egész ország lakosságának nagyobb részére.) Megszűnt a művelődési és politikai monopólium: csizmás suttyók jöttek az egyetemre, fejkendő s fejnők a parlamentbe. Akkor is tudták, ma is

tudjuk, ez cirkusz és bohózat is volt – egy újabb totalitárius rendszer szcenírozásában. Hamar mindent visszavettek a komisszárók. Ám még így is ezredéves elégtételt jelentett – a néprajz számára pedig annak az ígretét, hogy végre befejeződik a nép „elnyomás, szolgasors, ez volt a rend ezer évig” jellegű élete, ahogy a (jaj de rövid életű!) 1946-os magyar köztársasági himnuszban hallhattuk.

Nem így történt. A mezőgazdaság „szocialista átszervezése” még a Horthy-korszakhoz képest is nagymértékű falusi nyomort hozott. Éppen a progresszív gazdákat számolták fel, őket is a „kizsákmányoló kulák” nevével illetve. (Persze, „vérszopó és despota” parasztok, és a mások munkaerejét a maguk javára kizsákmányolók mindig is voltak – hogy itt a biztosan nem bolsevik Tessedik Sámuel szarvasi prédikátor 1784-es szavait én is idézzem.) A gyári munkás kizsákmányoltabb lett, mint valaha, velejéig kapitalista „normát” és ennek kegyetlen továbbfejlesztését, az új, szocialista „munkaversenyt” erőltettek rá, magánéletét is ellenőrizték. Nem járhatott templomba, nem hallgathatott külföldi rádióadást. Ám a szakszervezeti és munkásművelődési hagyományokat ugyanúgy felszámolták. Ha régi, szociáldemokrata könyvei, brosrúái is voltak, az ügy még reménytelenebb lett. Az egyházakat és a valódi munkásmozgalom vezetőit egyformán üldözték. Talán az utóbbiakat kicsit jobban is. 1956 kirobbanása (a falvakban is, ahol pedig ez biztosan szervezetlen volt), jól jelzi a felgyülemlett keserűség archaikus, ám elemi erejét.

Az 1961-es évektől ismét megváltozik a helyzet, javul a parasztok élet-színvonala és bekövetkezik egy akár kapitalizmus utáninak tetsző világ. A termelőségvetkezetek és állami gazdaságok egyre inkább iparszerűen dolgoznak, gépesítik a földművelést és állattartást. A parasztok orvosi ellátást, társadalombiztosítást, üdülést kapnak. Életük megváltozik: megjelenik a bicikli, a villany, a vízvezeték, a járda, a rádió, a televízió, a jégszekerény, később az autó, egyáltalán a szabad idő és a pénz. Ezzel egyszerre azonban a falusi lakosság drasztikusan csökken, az elvándorlás életképtelenné teszi a falvakat. 1989 után pedig mindebből a „rossz” marad meg. Az erőszakolt vissza-magántulajdonosítás kicsiny, működés-képtelen és tőkehiányos üzemet teremt. A falu tönkremegy, előregedik, intézményei (iskola, posta, rendelő) megszűnnek. A falusi munkanélküliség (ide véve a volt ingázókat is) például az ország északkeleti csücskében szinte 100 %-ossá válik. Csak igen ritka a kivétel: ügyes borterme-

lők, primőröket áruházaknak szállítók, az idegenforgalomba is bejutók, legújabbán a „biotermékek” előállítói falun is meg tudnak élni. Ám még a legtöbb kitörési kísérlet is csődöt mond. Sokkal több a „biogilizta” humbugjába belebukott kisparaszt, csigaszedő cigány, mint a kalocsai népművészet legújabb termékeit oly sikerrel forgalmazó asszony, hogy a mostani japán császárnő az ő hímzett abroszát csodálta legtovább... (A mai magyar falu más „kitörési pontjai” – mint a tiltott harci eb-tenyésztés, holland farmerek vadkendertermesztése, permetléből bundapálinka-főzés stb. – a mindennapi híradókból túl jól ismertek ahhoz, hogy itt részleteznünk ezeket.) A mai falusi vadkapitalizmus nemcsak a földek és a munkaerő kiuzsorázását jelenti, hanem a szó szerinti uzsorázást is: szerencsétlen idős emberek bármilyen járandóságát a „verőlegények” szinte hamarabb kézbe veszik, mint maga a címzett.

Interethnica Hungarica

Ma sem él egyedül a magyarság, sem otthon, sem külföldön. Más népekkel, etnikumokkal ma is igen sokrétűek kapcsolatai, akár konfliktusai is.

Ma nemcsak a falvakban az egyik legégetőbb mai probléma a cigánykérdés – ám ott is az. Évszázadokon át (még a cigányzenészeknek is csak kisebb részét leszámítva) nem sok sikerrel zajlott a cigányság integrálódása, felemelkedése. Zömmel a falvakban vagy azok mellett éltek, és röviden kifulladás tervek is alig születtek a helyzet megváltoztatására. Nem minden falusi cigány volt vályogvető vagy teknővájó, ám a szakmák felé vezető úton itt is csak a segédmunkáig, a szegkövacsokig, csengőöntőig jutottak el. A 19. század végétől bekövetkező industrializáció és urbanizálódás során a városok is százezerszámra szívták be őket. Ott is zömmel a társadalom peremén éltek – noha itt sem mindenki a kártyavetésből vagy még kétesebb foglalkozásokból –, viszont ekkor a másfél millió proletár között jobban eltűnt a százezernyi városi cigányproletár.

1945 után csak szavakban történt meg egyenlősítésük. Felszámolták ugyan a nagy, sokezres (főként az Alföld délkeleti részén található) cigánytelepeket, ám csak a „szocialista iparosítás” (Sztálinváros, Komló, stb.) adott másodrendű munkalehetőséget számukra. Amikor ez a korszak elmúlt, megnőtt a városi munkanélküliek száma. A „szocialista mezőgazdaság” vége ugyanilyen folyamattá vált. Eközben, csak az utóbbi

fél évszázadban negyedmillióról legalább háromszorosára nőtt a hazai cigányság száma. És noha végre van cigány értelmiségünk, egy vékony vállalkozói réteg, sőt újabban politikusok is – eddig ez nem sokat segített a látványos társadalmi problémán.

A hazai cigányfolklórról igazában a 18. század végétől tudunk (ekkor még a főurak öltöztették be cifra egyenruhákba cigányzenész jobbagyikat). A következő században a verbunkos jellegű zene vált a vendéglői-lakodalmi zenélés elmaradhatatlan részévé. A virtuóz cigányprímások itthon és külföldön nagy sikereket értek el. Nemcsak Liszt Ferenc (először *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* c. művében, Paris 1859), hanem Brahms, Dvořák és a széles nemzetközi közvélemény mindmáig úgy véli: ez a magyar népzene. Ez a zene, és általában a „cigányos” hangszerelés, előadásmód mára széles körben kedvelté vált és a maga nemében csodálatos, virtuóz zene – csak nem népzene. És a valódi cigány népzene-től még távolabb áll, mint a magyartól.

Szerencsére az utóbbi évszázadban kiváló kutatók (Wliscloczki Henrik, Herrmann Antal, majd Csenki Imre és Sándor, Erdős Kamill, Bari Károly és mások) pontos és megbízható adatokat gyűjtöttek össze a cigányok életmódjáról, folklorjából. A mostani átalakulás rajzát már íróik, Lakatos Menyhért, Choli Daróczi József és mások örökítették meg.

Egyébként a magyarországi cigányság nyelvileg és történetileg sem egységes. Régen az indiai eredetű *romani* nyelvet beszélték, ennek is két dialektusát, egy kárpáti és egy nyugati változatát (az utóbbit a történelmi Vas megyében). A 19. század utolsó harmadában, főként az óromániai bányákban rabszolgaként dolgozó cigányok kerekedtek fel és jöttek nyugatabbra. Ezek a ma nálunk *beás* néven ismert cigányok, akik egy régies román dialektust beszélnek. Cigányaink mind nálunk, mind Erdélyben millió számra anyanyelvi szinten beszélnek egy szép, falusi magyart (is). És a színpompás, cifra „cigányélet” kulisszái mögött még sok helyen megvannak az összetartó, családközpontú, életvidám hagyományos életmód maradványai.

Nincs terem kitérni az egykori és mai magyarországi nemzetiségek népéletének bemutatására. Horvátok, szlovének és szlovákok esetében ez is több mint ezer éves. A ruszin és a szerb lakosság is megvolt már a középkorban, a román pedig erősen terjeszkedett. A németek közül már a 13. században jöttek a szászöldi, Beszterce vidéki szászok, a szepesi *cipszerek*, a felvidéki bányavárosok német lakossága. A török elől sok pravosz-

láv balkáni ember, főként szerb menekült északabbra. Jó részük később visszavándorolt, ám gazdag kultúrájuk nyomai például Szentendrén máig láthatók. Már említettük, hogy a török uralom megszűnte után milyen hatalmas volt a telepítés. A ma állami határainkon belül élő németek ősei mind ekkor jöttek. (Egyetlen kivétel Nagybörzsöny mára alig megmaradt németsege: ők középkori aranybányászok utódai.) Már a honfoglalók között is voltak zsidó vallásúak. Voltak a középkorban is, ám a nagy betelepülés a 19. században zajlott le. Az újabb jövevények már a *jiddis* nyelvet beszélték. *Hászidj*aik és a nevezetes *csodarabbik* az északkeleti országrészen alakították ki jól felismerhető hagyományait. Mint ahogy korábban az országban csak néhány helyen éltek örmények, két nagyobb betelepülési hullámuk a 18. század végén Podóliából, majd a 19–20. század fordulóján az akkori örmény–török ütközőzónából indult. Sok más, kisebb népcsoport (pl. görögök, bolgárok, lengyelek) is élt vagy él Magyarországon. Legújabban az arabok, ma a kínaiak jelenléte a leginkább feltűnő. A magyarországi olaszok (!) 2008-ban kérték önálló nemzetiségként való elismerésüket.

Örömmel említhetjük, hogy (az arabokat és kínaiakat kivéve) minden népek néprajzát odaadóan kutatták és kutatják Magyarországon.

Évtizedek óta nálunk rendezik például a nemzetközi nemzetiségkutató néprajzi konferenciákat Békécsabán. Ehhez az állandó érdeklődéshez nyilván az ad alapot, hogy milliós számra élnek magyarok határainkon kívül. Az ő néprajzi kutatásuk semmiben sem marad el a hazai színvontól. Legfeljebb az Észak-Amerikába kijutott, ugyancsak millióra tehető magyarok néprajzi kutatása lehetett volna rendszeresebb és jobb. Persze, a hagyományos „magyar” életmódnak mára szinte minden nyoma elenyészett náluk. Dél-Amerikában kevesebb magyar falu volt, ezek még a második világháború után is megvoltak, ám alig tudunk valamit róluk. Az 1956-ban külföldre indult többszáz ezer magyart már nem néprajzi módszerekkel vizsgálták.

Befejezés

1848 és 2009 között mintha nem is csak másfél évszázad telt volna el: a falusi élet két értelemben is teljesen átalakult. Előbb az ország fellendülése ellenére is konzerválódott, sőt még ki is teljesedett, látványosabbá vált.

Viszont később, a társadalmi konfliktusok, sőt katasztrófák következtében nemcsak csökkent jelentősége, hanem mára szinte el is múlt.

Mára nem a valódi népélet, nem a valódi folklór, hanem ennek idealizált képe, a *folklorizmus* jelenik meg. A *Gyöngyösbokréta*, *Röpülj páva* és a mai *táncház* minden színpompája és ifjúságnevelő értéke ellenére sem az igazi népélet. Ma a vidéki fiatal is diszkóba jár – nem a fonóba, nem a táncházba, nem a színházba és nem a könyvtárba. Mára Ozzy Osbourne és Jancsó Miklós egyaránt az olyan ódivatú valami a számára, hogy azt megismerni sem érdemes. (Persze – mindez világjelenség.)

Már sokszor temették a magyar népi kultúrát. A 12. órával riogattak már a legelső (!) gyűjtési felhívások is. Ugyanakkor már ugyanitt arról is szó esett, hogy a néphagyomány egyik legfőbb értéke sokévszázados régisége. Noha a riogatózás nem volt célt, azt józan szemlélő aligha vonja kétségbe, hogy az a világ, amellyel a magyar néprajz foglalkozott – majdnem mindenütt elmúlt, legfeljebb emlékeznek még rá. Azt, hogy ez sokévszázados és sokszor változó volt – nos, ezt kívántuk bemutatni, és, amennyire tőlünk telt, illúziók nélkül. Amikor népéletünk egyedülálló gazdagságáról szoltunk, ezt a bonyolult és változatos történetet csakugyan így kell érteni.

Szakirodalom

(természetesen csak a legfontosabb – ezekben további szakirodalommal, képekkel, kottákkal, táncleírással stb.)

BALASSA Iván

1989 *A határainkon túli magyarok néprajza*. Gondolat Kiadó, Budapest
ORTUTAY Gyula (főszerk.)

1977–1982 *Magyar Néprajzi Lexikon* I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
(Máig ez a világ legerjedelmesebb nemzeti néprajzi lexikona.)

PALÁDI-KOVÁCS Attila (a szerkesztőbizottság vezetője)

1988–2001 *Magyar Néprajz nyolc kötetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest,
(II. *Gazdálkodás* – III. *Kézművesség* – IV. *Életmód* – V. *Népköltészet*
– VI. *Népzene. Néptánc. Népi Játék* – VII. *Népszokás. Néphit. Népi*
Vallásosság – VIII. *Társadalom*. A bevezető első kötet – tudománytörténet, társtudományok, kimaradt fejezetek – előkészületben.)

Mind a *Magyar Néprajzi Lexikon* öt kötete, mind a *Magyar Néprajz nyolc kötetben* eddig megjelent hét kötete hozzáférhető egyetlen CD-ROM lemezen is: *Magyar néprajz*. 2004. Közreadja az MTA Néprajzi Kutatóintézete. (Akadémiai Kiadó – Arcanum adatbázis kft.), Budapest

VOIGT Vilmos (szerk.)

1998 *A magyar folklór*. Osiris. Budapest. (Egyetemi tankönyv. Máiig ez a világon a legteljesebb és precíz egyetemi tankönyv egy nép folklórjáról.)

Áttekintésemben – terjedelmi okokból – nem adatoltam az egyes témákat. Ám 2000 óta, a budapesti Universitas Könyvkiadónál megjelenő *Történeti folklórisztikai tanulmányok* című köteteiben több ilyen témát pontosabban is bemutatthattam.

